

Jelisaveta Petrović¹
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Originalni naučni članak
Primljen: 06. 10. 2019.
UDK: 316.774:004.738.5(497.11)
004.738:316.1(05)“1994/2018“

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1904478P>

SOCIOLOŠKI PRISTUPI IZUČAVANJU INTERNETA – KA ZASNIVANJU DIGITALNE SOCIOLOGIJE U SRBIJI²

Sociological Study of the Internet: Towards the Establishment of Digital Sociology in Serbia

APSTRAKT: Cilj ovog rada je da se identifikuju osnovne teme, teorijski pristupi i metodološki postupci koji su u domaćoj sociološkoj zajednici korišćeni u istraživanju interneta kao društvenog fenomena. Pored toga, ovim radom se želi napraviti osvrt na razvijenost društvenih studija interneta u Srbiji te potražiti odgovor na pitanje da li postoji potencijal za uspostavljanje posebne sociološke discipline – digitalne sociologije – kod nas.

U istraživanju je primenjena analize sadržaja tekstova objavljenih u periodu od 1994. do 2018. godine u dva najznačajnija sociološka časopisa u Srbiji – Sociologiji i Sociološkom pregledu.

Nalazi istraživanja pokazuju da se temama iz oblasti digitalne sociologije unutar domaće sociološke zajednice poklanjalo relativno malo pažnje, ali i da postoje pomaci na tom polju koji se ogledaju u rastućem trendu produkcije u ovoj oblasti. Iako postoji izvesno kašnjenje u odnosu na razvoj digitalne sociologije u svetu, podaci pokazuju da se osnovni trendovi prate, a nalazi empirijskih studija o društvenim uticajima digitalnih tehnologija u Srbiji predstavljaju vredan doprinos međunarodnim istraživačkim naporima u ovoj oblasti.

KLJUČNE REČI: internet, digitalna sociologija, Sociologija, Sociološki pregled, Srbija

ABSTRACT: The aim of this paper is to identify core topics, theoretical approaches and methodological techniques applied in the sociological study of the internet in Serbia. Moreover, the paper assesses obstacles and potentials for the establishment of a specialized sociological discipline – digital sociology – in Serbia.

1 jelisaveta.petrovic@f.bg.ac.rs

2 Ovaj rad je nastao u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri (ev. broj 179035) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Method of content analysis is applied to the selection of scientific papers published in the two most important sociological journals in Serbia: Sociology and Sociological Review, in the period 1994–2018.

Research findings show that topics typical for digital sociology do not receive enough attention among Serbian scholars, but that there are some indications of growing interest in the field. While there is still some lagging behind the developments of digital sociology in the world, the research findings suggest that the major trends have been followed. Empirical findings on the social impacts of digital technologies in Serbia present a valuable contribution to the international research efforts in this area of study.

KEY WORDS: internet, digital sociology, Sociology, Sociological Review, Serbia

U toku poslednjih nekoliko decenija digitalne tehnologije su iz korena izmenile ustaljene načine života ljudi širom sveta. Ubrzana digitalizacija društva započinje sredinom 1980-ih godina puštanjem na tržište prve generacije personalnih računara i razvojem svetske mreže (World Wide Web), koja ulazi u komercijalnu upotrebu 1994. godine. Početkom 21. veka, razvijaju se danas značajne digitalne platforme kao što su Wikipedia (2001), LinkedIn (2003), Facebook (2004), Youtube (2004), Twitter (2006). Naredni značajan pomak u ovoj oblasti se odigrava 2007. godine, kada se na tržištu pojavljuje prva generacija pametnih telefona, a ubrzo potom čitav spektar prenosivih uređaja baziranih na internet tehnologiji (engl. *wearables*) koji omogućavaju kontinuiranu povezanost, raznovrsne oblike digitalno posredovane komunikacije, ali i praćenje telesnih funkcija i aktivnosti. Tako svakodnevni život postaje sve više digitalizovan, a društva u kojima živimo digitalna (Fuchs, 2008, 2015; Andrejevic, 2013; Lupton, 2014; Schafer & Van Es, 2017).

Imajući u vidu temeljnost društvenih promena i rastući značaj digitalnih tehnologija u savremenom društvu, kao i nove mogućnosti istraživanja i spoznaje društva bazirane na digitalno generisanim podacima, u radu se fokusiramo na pitanje razvoja digitalne sociologije u Srbiji.

Internet, društvo i digitalna sociologija

Sociološko zanimanje za internet i njegov uticaj na društvene procese počinje da se razvija uporedno sa širenjem upotrebe ove mreže. U početku su se sociolozi interesovali za onlajn zajednice, sajberprostor, i pitanje redefinisanja identiteta u virtuelnom prostoru (Lupton, 2012:4; Petrović, 2009:23), da bi se s prodorom digitalnih tehnologija u sve segmente društvenog života, njihovo interesovanje proširilo i na druge teme (Marres, 2017). Iako je u poslednjih četvrt veka broj naučnih radova koji se bave društvenim uticajem digitalnih tehnologija značajno narastao, u sociologiji još uvek nije do kraja definisana

disciplina koja se fokusirano bavi ovim fenomenom, što se, između ostalog, ogleda i u tome da nije postignut konsenzus u pogledu njenog naziva. Od autora do autora, grana sociologije koja se bavi društvenim implikacijama digitalnih tehnologija se naziva „sociologijom interneta“, „digitalnom sociologijom“, „sociologijom onlajn zajednica“, „sajber sociologijom“ (ovaj naziv, koji je 1990-ih bio u modi, danas je uglavnom napušten), „digitalizovanom sociologijom“ i „sociologijom informacione tehnologije“ (Lupton, 2012:4; Lupton, 2013; Lupton, 2014; Beer & Burrows, 2007; Sassen, 2002). Debra Lupton, jedna od istaknutih autorki u ovoj oblasti, zalaže se za usvajanje naziva „digitalna sociologija“, a kao argumente tome u prilog navodi prepoznatljivost ovog termina u javnom diskursu, kao i ujednačavanje sa nazivima koji su se već odomacili u srodnim disciplinama poput digitalnih humanističkih nauka (engl. *digital humanities*), digitalnih studija kulture (engl. *digital cultures*) i digitalne antropologije (Lupton, 2014). Čini nam se da je naziv digitalna sociologija adekvatan (umesto, recimo, „sociologija digitalnog“) i zato što pored teorijskog bavljenja temom uticaja digitalnih tehnologija na društvo, ova grana sociologije nastoji i sama da se digitalizuje korišćenjem digitalnih istraživačkih metoda i kanala popularizacije naučnog znanja.

Uprkos neospornom društvenom značaju digitalnih tehnologija, iznenađuje da je u okviru *mainstream* sociologije i dalje relativno malo pažnje posvećeno ovoj temi, a bavljenje njom u velikoj meri prepušteno studijama kulture, medija i komunikacije. Digitalna sociologija pronalazi nešto jače institucionalno uporiše u Velikoj Britaniji tek 2012. godine, kada se u okviru Britanske sociološke asocijacije osniva studijska grupa za digitalnu sociologiju (Lupton, 2014). Pojedini autori smatraju da do razvoja digitalne sociologije dolazi kao odgovor na krizu društvenih nauka (Marres, 2017), čije se tradicionalne istraživačke metode sve češće dovode u pitanje imajući u vidu nove mogućnosti koje pruža analiza digitalno generisanih podataka (engl. *big social data*) o društvenom ponašanju i komunikaciji (Savage & Burrows, 2007, 2015; Possamai-Inesedy & Nixon, 2017; videti detaljnije u Petrović, 2018).

Kao inovator na polju metoda, digitalna sociologija se našla na udaru kritika *mainstream* sociologije, koja je optužuje da nije pružila suštinski ništa novo već predstavlja samo površno i neubedljivo kalemljenje tehnoloških karakteristika na već odavno poznate tehnike društvenih istraživanja (Marres, 2017:33–4). S druge strane, iako „digitalni“ sociolozi ističu da je digitalizacija omogućila nove načine upoznavanja suštine društvenog, što upućuje na korišćenja savremenih digitalnih alata u društvenim istraživanjima, isto tako ukazuju na jednostranosti „računarskog obrta“ prema kome tradicionalne društvene nauke nisu više adekvatan ni istraživački ni teorijski okvir za razumevanje savremenog društva. Zagovornici digitalne sociologije se, umesto toga, zalažu za balansirani pristup prema kome je neophodno oslanjati se na sociološku tradiciju, ali isto tako ulaziti u dijalog sa računarskim naukama. Samo takva digitalna sociologija jeste u dobroj poziciji da odgovori na izazove digitalne transformacije društva (Marres, 2017:17; Petrović, 2018).

*Tematski, teorijski i metodološki okvir
digitalne sociologije*

Digitalna sociologija se bavi temom društvenog uticaja interneta³, ali je njen obuhvat širi od toga. „Digitalno“ u nazivu digitalna sociologija se odnosi na nekoliko povezanih aspekata: 1. istraživačke teme; 2. istraživačke metode; i 3. platforme za povezivanje sa širom publikom (javna digitalna sociologija) (Marres, 2017:41). Spektru interesovanja digitalne sociologije trebalo bi dodati i kritičku i refleksivnu analizu uticaja digitalnih tehnologija na društvo (Lapton, 2012). U ovom radu ćemo se fokusirati na prva dva aspekta, proširujući ih bavljenjem teorijskim osnovama digitalne sociologije i uzimajući u obzir kritičke perspektive, dok treći aspekt – potencijale javne digitalne sociologije – ostavljamo kao važnu temu za neka buduća istraživanja.

Nekoliko knjiga koje u naslovu nose pojam „digitalna sociologija“ i nastoje da ocrtaju područje ove sociološke discipline, prepoznaju sledeće *tematske oblasti* njenog interesovanja (Orton-Johnson & Prior, 2013; Lupton, 2014; Marres, 2017):

1. redefinisanje identiteta, intimnosti i ličnih veza u digitalno doba;
2. redefinisanje prostora (virtuelni prostor, proširena realnost i dr.);
3. zajednice i mreže u digitalno doba;
4. nejednakosti u umreženom društvu;
5. kapitalizam znanja (engl. *knowing capitalism*);
6. promene ustaljenih praksi u školstvu, zdravstvu, upravljanju i dr.;
7. digitalna telesnost;
8. kritičke studije masovnih podataka (engl. *big data*);
9. digitalni aktivizam i politika;
10. javna digitalna sociologija;
11. rekonceptualizacija društvenih istraživanja u digitalno doba;
12. teoretizovanje digitalnog društva;
13. digitalni nadzor;
14. etički, politički i normativni izazovi upotrebe digitalnih metoda.

Ukoliko se u obzir uzmu *teorijske osnove* digitalne sociologije, može se izdvojiti nekoliko grupa pristupa koji su se do sada pokazali naročito plodnim u tumačenju odnosa društva i digitalnih tehnologija. Debra Lapton (2014:20–23) u prvu grupu svrstava teorijske pristupe koji se fokusiraju na razvoj globalne informacione ekonomije, umreženog društva i novih oblika moći. Kao jednog od najuticajnijih autora u ovoj oblasti, Laptonova izdvaja Manuela Kastelsa, posebno

3 Pod digitalnim tehnologijama se obično podrazumevaju softverske i hardverske računarske komponente kao i infrastrukture koje podržavaju njihov rad. S druge strane, internet se kao „mreža svih mreža“ sastoji iz mnoštva različitih, međusobno povezanih digitalnih platformi.

njegov koncept umreženog društva koji razvija u većem broju radova (Castells, 2000, 2001, 2012). Prema Kastelsovom shvatanju, mreže predstavljaju osnovne strukture društva i odnosa moći. Moć se shvata kao multidimenzionalna, smeštena u globalne finansijske, političke, vojne, kriminalne, multimedijalne i dr. mreže koje definišu društvena pravila i norme. Digitalno posredovane informacije postaju ključ ekonomske produktivnosti doprinoseći razvoju informacijske ekonomije odnosno „kapitalizma znanja“ (engl. *knowing capitalism*) (Thrift, 2005).

Imajući u vidu značaj Kastelsovog rada, za koji se može reći da je jedan od utemeljujućih za digitalnu sociologiju, ovde ćemo pomenuti i teoriju „umreženog individualizma“ koju razvijaju Kastels (Castells, 2001) i Beri Velman (Wellman, 2001). Uvođenjem ovog teorijskog koncepta se želi ukazati na transformaciju društvenih odnosa do koje dolazi u procesu modernizacije, kada umesto zadatih i prostorno zasnovanih veza karakterističnih za ranije epohe počinju da dominiraju odnosi bazirani na ličnim afinitetima, što olakšavaju nove tehnologije. Ovakve promene vode razvoju fenomena umreženog individualizma kao dominantne forme društvenosti, što ipak ne znači da zajednice u potpunosti nestaju, već da se transformišu u mreže interpersonalnih veza koje pružaju podršku, osećaj pripadnosti i društvenog identiteta (Castells, 2001; Wellman, 2001; Petrović 2013:55–63).

U drugu grupu za digitalnu sociologiju relevantnih teorijskih pravaca, Debra Lupton (2014:23–27) svrstava pristupe koji na digitalne tehnologije gledaju kao na *sociomaterijalne objekte*. Tu se kao važna izdvaja teorija akter-mreža (*actor-network theory*) čiji je najznačajniji predstavnik Bruno Latour (Latour, 2005), a koja naglasak stavlja na *dejstvenost (agency)* ne-ljudskih aktera u oblikovanju ljudskih aktivnosti. U ovom teorijskom korpusu se kao značajan izdvaja i koncept *sklopa (assemblage)* koji je koristan za razumevanje hibridnih fenomena koji nastaju prilikom interakcije ljudskih i neljudskih delatnika na internetu. Kao primer mogu poslužiti algoritmi koji bez mnogo znanja korisnika, mere, sortiraju, nude izbore i donose odluke i kao takvi predstavljaju snažan mehanizam moći (boyd & Crawford, 2012).

Novi oblici potrošnje i komunikacije u digitalno doba, takođe su razmatrani u okviru socioloških studija digitalnog (Lupton, 2014:20–41). U ovom teorijskom korpusu se kao važan izdvojio koncept „prozumiranja“ (engl. *prosumption*) (proizvodno konzumiranje) koji ukazuje na dualnu prirodu interakcije sa internetom – proizvodnju i potrošnju digitalnog sadržaja od strane korisnika (Ritzer, 2014). Kada je reč o ovoj grupi teorija, neophodno je pomenuti i koncepte „deljivih“ sadržaja (engl. *spreadable media*) i „subjekta koji deli“ (engl. *sharing subject*) (Ford et al., 2013 prema Lupton, 2014:29), koji skreću pažnju na ponašanje korisnika društvenih medija koji, u sklopu razvoja sopstvenog identiteta i praktikovanja političke participacije, proizvode i dele različite medijske sadržaje (Bennett & Segerberg, 2012).

Jedan od važnih pristupa u razmatranju interakcije društva i novih tehnologija akcenat stavlja na digitalno nadgledanje (engl. *digital veillance*) kao

novi oblik nadzora koji sve više postaje deo svakodnevice (Best, 2010; Lyon & Bauman, 2013). Nadzor i prikupljanje podataka o korisnicima interneta postaju važna osnova funkcionisanja ekonomije, ali i državnih bezbednosnih agencija, zdravstvenog i obrazovnog sistema (Lupton, 2014:34).

Na kraju, mogu se izdvojiti i pravci teorijskog razmišljanja koji se bave „digitalnim utelovljenjem“, odnosno uključivanjem digitalne tehnologije u svakodnevne prakse, život i telo. Ovi pristupi se razvijaju na osnovama teorije kiborga (Haravay, 1985), posthumanog i transhumanog stanja, a naglasak stavljaju na rutinsko uključivanje digitalnih tehnologija u svakodnevni život (Lupton, 2014:39).

Kada su pravci razmišljanja o društvenim posledicama interneta i drugih digitalnih tehnologija u pitanju, važno je ukazati na dve polazne pretpostavke svojstvene studijama digitalnog – distopijsku (tehnopesimističku) i utopijsku (tehnootimističku) (tabela 1). Dalibor Petrović primećuje da u razmatranjima uticaja interneta na društvo i dalje prevladuje pesimistička perspektiva što se, s jedne strane, može objasniti nelagodnom koja nastaje kao rezultat straha od nepoznatog, a sa druge, specifičnostima interneta koji po mogućnostima prevazilazi sve ranije poznate tehnologije komunikacije (Petrović, 2013:77–8).

Tabela 1 Različite percepcije posledica društvene interakcije putem interneta

Distopijska perspektiva	Utopijska perspektiva
Otuđuje, povećava usamljenost	Povezuje, smanjuje usamljenost
Stvara pseudoodnose	Stvara nova prijateljstva
Fragmentira identitet	Osnažuje identitet
Stvara zavisnost	Ne postoji zavisnost
Podstiče emotivne prevare	Omogućava nove emotivne veze
Ubija zajednicu	Vraća zajednicu korenima
Kreira pseudozajednice	Kreira stvarne zajednice
Smanjuje participaciju	Povećava participaciju
Podstiče rasne, etničke i verske podele	Prevazilazi rasne, etničke i verske podele
Osiromašuje komunikaciju	Oslobađa komunikaciju
Smanjuje kvalitet učenja	Podiže kvalitet učenja

Izvor: Petrović, 2013:77

Iz uvida u brojne društveno nepovoljne posledice primene digitalnih tehnologija, razvili su se kritički pristupi koji ovom fenomenu prilaze iz različitih perspektiva. Recimo, iz marksističkog ugla, Kristijan Fuks (Christian Fuchs) skreće pažnju na to da bi u analizi uticaja digitalnih tehnologija na društvo u obzir trebalo uzeti proces kapitalističke akumulacije, klasne odnose i generalno odnose dominacije, ideološke aspekte, te alternativne društvene pokrete koji se bore za uspostavljanje demokratskog društva (Fuchs, 2014:51; Fuchs, 2008, 2015). Digitalno društveno raslojavanje je predmet interesovanja i drugih kritički nastrojenih autora (Andrejevic, 2013; Mekčejsni, 2015). Takođe, pitanja nadzora,

odnosno ugrožavanja privatnosti, teme su kritičkih studija digitalnog (van Dijck, 2014; Arda, 2015; Kitchin, 2014; Gabrys, 2014). Značajno je pomenuti i kritike koje ukazuju na rast neznanja, te širenje dezinformacija i lažnih vesti putem interneta (Lanier, 2010; Mohammed, 2012). Pojedini autori skreću pažnju i na to da umesto da povezuje, internet drži ljude učeurenim u personalizovane mikro-svetove (engl. *filter bubble*) koji potvrđuju njihove sklonosti, verovanja i ukuse (Pariser, 2012). Na kraju, brojne studije ukazuju na značajne limite demokratizujuće funkcije interneta (Mekčejnski, 2015).

Poslednji aspekt digitalne sociologije kojim ćemo se u ovom radu baviti jesu njeni *istraživački metodi*. Ova disciplina se obilato koristi tradicionalnim sociološkim metodama, ali se oslanja i na inovativne istraživačke prakse koje se okvirno mogu podeliti na: 1. digitalizovane tradicionalne tehnike istraživanja: onlajn ankete, intervjui posredovani digitalnim tehnologijama, digitalizovana analiza sadržaja itd.; 2. tehnike posebno razvijene za potrebe analiziranja velike količine podataka „rođenih“ na internetu (*big data*) (Coomber, 1997; Hine, 2005). Kao najveća prepreka za korišćenje novih metoda analize masovnih podataka u sociologiji izdvaja se, s jedne strane, neophodnost posedovanja odgovarajućih računarskih znanja i veština, a sa druge, nemogućnost pristupa podacima koji se većinom nalaze u vlasništvu tehnoloških giganta poput Fejsbuka, Gugla, Amazona i dr. (Petrović, 2018).

Metod

U istraživanju je primenjena metoda analize sadržaja na korpus tekstova objavljenih u časopisima Sociologija i Sociološki pregled u periodu od 1994. do 2018. godine. Početna tačka istraživanja je određena na osnovu trenutka (1994. godina) u kome internet ulazi u širu komercijalnu upotrebu i postaje neizostavni deo savremenog života.

Odabir pomenutih časopisa kao okvira analitičke građe napravljen je, imajući u vidu cilj mapiranja specifično sociološkog pristupa u analizi posledica upotrebe digitalnih tehnologija generalno i interneta posebno. Sociologija i Sociološki pregled predstavljaju dva najuglednija sociološka časopisa u Srbiji, što je verifikovano od strane nadležnog ministarstva dodeljivanjem kategorije M24 – Nacionalni časopis međunarodnog značaja⁴. Iako se ne može tvrditi da pružaju potpunu sliku naučnog rada, u ovim časopisima se odlikava sociološko interesovanje za različite teme i otvaraju važna pitanja, što ih čini relevantnim pokazateljima delatnosti unutar ovog istraživačkog polja. Istraživanjem su, kao osnovne jedinice analize, obuhvaćeni celoviti naučni radovi (originalni i pregledni), dok su izostavljeni prikazi knjiga⁵, diskusije i druge vrste priloga.

4 <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/09/Pravilnik-o-postupku-i-nacinu-vrednovanja-i-kvantitativnom-iskazivanu-naucnoistrazivackih-rezultata-2016.pdf> (pristupljeno 28.09.2019)

5 U razmatranom periodu, bilo je zastupljeno svega par prikaza knjiga koje tek delimično spadaju u istraživanu oblast (recimo: Pajević, M. (2000) Pierre Levy: Qu'est-ce que la virtuel?, *Sociologija* 42(1):146–149), dok relevantnih priloga i diskusija nije bilo.

Nalazi istraživanja

U posmatranom periodu (1994–2018) je u dva istraživana časopisa objavljeno ukupno 18 članaka koji se bave temom interneta, odnosno spadaju u oblast digitalne sociologije i to: 10 u Sociologiji i 8 u Sociološkom pregledu (tabela 2). Ukoliko se u vidu ima ukupan broj naučnih radova koji su u posmatranom periodu objavljeni u pomenuta dva časopisa (okvirna procena je da se taj broj kreće oko 500), stiče se utisak o izrazito maloj produkciji u ovoj oblasti. Imajući u vidu važnost digitalne transformacije i njen uticaj na sve oblasti društvenog života, ovakav nalaz donekle iznenađuje. Takođe, treba primetiti da je trećina radova delo jednog autora (samostalno (5) ili u koautorstvu (1)) – Dalibora Petrovića. Petrović je ujedno jedan od retkih koji se bavi temama koje su utemeljujuće za digitalnu sociologiju u Srbiji i koji u svojim istraživanjima primenjuje metode specifične za ovu disciplinu. Ovi nalazi se mogu razumeti samo činjenicom da u malim sociološkim zajednicama kao što je naša, razvoj posebnih sociologija u velikoj meri zavisi od pregalaštva nekolicine istraživača i njihovog nastojanja da u svojstvu nastavnika, mentora i rukovodilaca istraživačkih projekata, podstaknu i usmere mlade naučnike u pravcu razvoja određene sociološke oblasti.

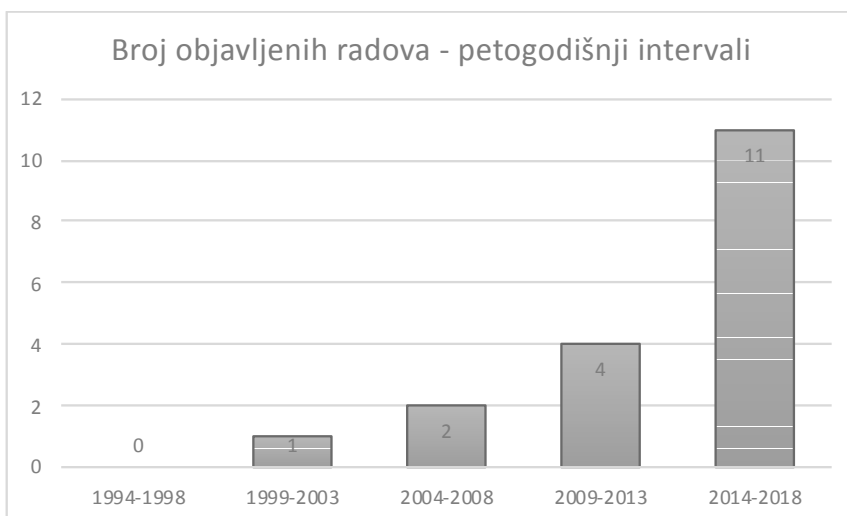
Tabela 2 Naučni radovi koji se bave temama iz oblasti digitalne sociologije objavljeni u časopisima Sociologija i Sociološki pregled (1994–2018)

	Godina izdanja	Časopis	Autor/ka	Naslov članka	Tema	Teorijski pristup	Istraživački Metod
1.	1999	Sociologija 41(2):187–200	Smiljana Antonijević	Virtuelne zajednice i društveni odnosi na Internetu	virtuelne zajednice	teorije virtuelnih zajednica	teorijski rad
2.	2004	Sociologija 46(2):115–124	Sandra Radenović	Internetski/virtuelni antisemitizam: „Mortal kombat“ i/ili „Borilište u mreži“	antisemitizam na internetu	teorije virtuelnih zajednica	analiza sadržaja veb sajta
3.	2007	Sociologija 49(2):161–182	Dalibor Petrović	Od društvenih mreža do umreženog društva: jedan osvrt na makro mrežni pristup u sociologiji	teoretizovanje umreženog društva	pregled teorija makro mrežnog sociološkog pristupa	pregledni rad
4.	2009	Sociologija 51(1):23–44	Dalibor Petrović	Internet u funkciji personalnog umrežavanja	digitalne veze	teorija umreženog individualizma	teorijski rad
5.	2010	Sociološki pregled 44(3):361–392	Branislav Filipović	Internet pornografija i politika seksualnog identiteta	identitet	teorije potrošačkog društva, teorija umreženog društva, digitalno utelovljenje	analiza sadržaja veb sajta
6.	2013	Sociologija 55(3):417–438	Dalibor Petrović	Internet kao interpersonalni medij – slučaj Srbije	digitalne veze	*više pristupa, videti u tekstu	online anketa dubinski intervju
7.	2013	Sociologija 55(3):439–460	Mirjana Petković i Jelena Lukić	Uticaj informacione tehnologije na dizajn organizacije: primer organizacije u zdravstvu	redefinisane društvenih praksi: zdravstvo	organizaciona teorija	studija slučaja

	Godina izdanja	Časopis	Autor/ka	Naslov članka	Tema	Teorijski pristup	Istraživački Metod
8.	2014	Sociologija 56(1):5–21	Tjaša Žakelj	Internet Dating and Respectable Women: Gender Expectations in an Untraditional Partnership and Marriage Market – The Case Of Slovenia	identitet i rod	teorije „otvorenosti“ interneta, pristupi rodnih aspekata upotrebe interneta	dubinski intervju
9.	2015	Sociološki pregled 49(3):265–277	Jelena Guga	Ka proširenoj realnosti: dijalektika fizičkog i virtualnog prostora	redefinisavanje prostora i identiteta	virtualni prostor i identitet; digitalno utelovljenje	teorijski rad
10.	2015	Sociološki pregled 49(1):71–93	Jasmina Arsenijević i Milica Andevski	Građanski aktivizam i nova medijska pismenost	digitalni aktivizam	teorije (onlajn) građanskog aktivizma	onlajn anketa
11.	2016	Sociološki pregled 50(3):397–430	Dalibor Petrović	Društveno-aktivistički potencijal onlajn platformi za društveno umrežavanje	digitalni aktivizam	teorije (onlajn) građanskog aktivizma	analiza sadržaja Fejsbuka mrežna analiza
12.	2017	Sociologija 59(4):405–426	Jelisaveta Petrović i Dalibor Petrović	Konektivna akcija kao novi obrazac protestnog aktivizma	digitalni aktivizam	teorije (onlajn) građanskog aktivizma; teorija konektivne akcije	anketno (onlajn + oflajn) istraživanje
13.	2017	Sociologija 59(4):497–517	Mladen Stojadinović	Transnacionalni društveni pokreti u eri Interneta: slučaj „Avaaz“	digitalni aktivizam	teorije društvenih pokreta	teorijski rad
14.	2017	Sociološki pregled, 51(1):81–108	Dalibor Petrović	Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u svrhu nadziranja u radnim organizacijama – slučaj Srbije	digitalni nadzor	teorije (digitalnog) nadzora	dubinski intervju
15.	2017	Sociološki pregled, 51(4):526–546	Jovan Bazić	Trendovi promena u društvu i obrazovanju koje generiše Četvrta industrijska revolucija	redefinisavanje društvenih praksi: obrazovanje	teorija umreženog društva	teorijski rad
16.	2017	Sociološki pregled, 51(3):414–433	Jelena Kostić	Posting Children's Photographs on Social Networks: Sociological and legal aspects	etički i pravni aspekti upotrebe interneta	/	analiza pravnih dokumenata
17.	2018	Sociologija 60(3):557–582	Jelisaveta Petrović	„Veliki podaci“ – veliki izazov za sociologiju?	kritička studija masovnih podataka	kritički pristupi masovnim podacima	analiza sadržaja
18.	2018	Sociološki pregled, 52(3):1044–1071	Miroslava Ristić i Danimir Mandić	Spremnost obrazovnog sistema za mobilno učenje	redefinisavanje društvenih praksi: obrazovanje	/	pregledni rad

Ukoliko se analizirani radovi posmatraju prema vremenu objavljivanja (grafikon 1), u posljednjem petogodišnjem periodu se primećuje izvestan porast interesovanja za teme iz oblasti digitalne sociologije, ali treba imati u vidu to da je ukupan broj objavljenih radova i dalje relativno mali. U prvih pet godina od početka ekspanzije upotrebe interneta u svetu, u posmatranim časopisima nije objavljen ni jedan članak koji iz sociološkog ugla adresira ovaj fenomen. Tek je 1999. godine publikovan za domaću sociološku zajednicu pionirski rad iz ove oblasti „Virtuelne zajednice i društveni odnosi na Internetu“ Smiljane Antonijević. Od 2004. godine postepeno počinju da se objavljuju radovi koji bi se mogli svrstati u užu oblast digitalne sociologije, a njihov broj je najveći u poslednje dve godine posmatranog perioda (2017/8) – ukupno 7, što ukazuje na porast interesovanja za ovu oblast.

Grafikon 1. Broj objavljenih radova u analiziranim časopisima grupisanih prema petogodišnjim intervalima

Tematski fokus

Imajući u vidu ranije navedenih četrnaest tema koje predstavljaju predmet interesovanja digitalne sociologije na Zapadu (Lupton, 2014; Marres, 2017; Orton-Johnson & Prior, 2013), možemo reći da, iako je u ispitivanim radovima većina oblasti pokrivena (tabela 2), svim temama nije poklonjena jednaka pažnja a neke od važnih tema nisu ni otvorene. Kao teme koje su privukle najveće interesovanje domaćih sociologa su se izdvojile: redefinisanje identiteta, intimnosti i ličnih veza na internetu (4 teksta) i digitalni aktivizam (4). Pažnju autora sa ovih prostora je privukla i tema promena ustaljenih praksi u sistemu školstva i zdravstva (3), dok su druge teme samo načete: teoretizovanje virtuelnog prostora (1), zajednice i mreže u digitalno doba (1), digitalni nadzor (1), etički izazovi delovanja u digitalnom društvu (1) i masovni podaci (1). Iznenadujuće, nekim izuzetno važnim temama se nije fokusirano bavilo (iako su uzgred

pomenute u nekoliko radova): nejednakosti u umreženom društvu, kapitalizam znanja, javna uloga digitalne sociologije i rekonceptualizacija društvenih istraživanja u digitalno doba. U nastavku će biti nešto više reči o dve teme koje su posebno zaokupile pažnju domaćih istraživača.

1. Redefinisanje identiteta, intimnosti i ličnih veza na internetu

Odmah na početku bi trebalo reći da je ova oblast veoma široka i da su analizirani radovi u razmatranje uzeli samo pojedine aspekte: redefinisane obrazaca seksualnosti u doba interneta; transformacija na polju rodno definisanih uloga i identiteta; kao i promene obrazaca interpersonalne komunikacije.

Pitanju digitalno posredovane seksualnosti se pristupa kao relativno novom fenomenu u oblasti ljudske društvenosti, jer se seksualnost i seksualno ponašanje po prvi put konstituišu, egzistiraju i razvijaju u sferi virtuelnog (Filipović, 2010:362–3). U radu Filipović otvara pitanje upotrebe interneta u pornografske svrhe u kontekstu savremene politike seksualnog identiteta. Pažnja se usmerava na rastuću komercijalizaciju intimnosti i s tim povezano redefinisane seksualnih identiteta i praksi. Autor ukazuje i na razvoj negativnih pojava kao što je porno zavisnost i njen destruktivan uticaj na intimne odnose. Konzumiranje ovih sadržaja se posmatra kao oblik otuđenja (Filipović, 2010:370). Takođe, Filipović upozorava na to da porno-industrija oblikuje identitetsku politiku savremenog sveta, produbljujući postojeće rodne nejednakosti i protivrečnosti patrijarhata i kapitalizma (Filipović, 2010: 375). Autor zaključuje razmatranje pornografije na internetu ukazivanjem na to da je reč o tehnologiji disciplinovanja tela, odnosno o biopolitičkom tipu upravljanja (Filipović, 2010: 384) u skladu sa partikularnim interesima industrije zabave (Filipović, 2010: 387).

Autorka iz Slovenije Tjaša Žakelj (2014) ispituje opstajanje rodni normativna na internetu na primeru izgradnje romantičnog odnosa u okviru internet upoznavanja. Uprkos pretpostavkama izvedenim iz teorijskih pristupa „otvorenosti interneta“, koji sugerišu da internet pruža mogućnost izgradnje romantičnih veza pod manjim pritiskom rodni normativna (Žakelj, 2014:7–8), nalazi istraživanja sprovedenog u Sloveniji ukazuju na uporno opstajanje tradicionalnih obrazaca u shvatanju roda i u digitalnoj sferi. U tom smislu, internet se vidi kao ekstenzija fizičkog prostora u koji prodiru tradicionalne norme u pogledu karakteristika idealnog partnera, rodni uloga i prihvatljivog ponašanja. Drugim rečima, autorka pronalazi da i pored novih mogućnosti koje se pružaju u pogledu ispoljavanja i re-kreiranja identiteta, na internetu opstaju rodne nejednakosti, dvostruki standardi i muška dominacija (Žakelj, 2014:19).

U tekstu koji se bavi ulogom interneta kao interpersonalnog medija u Srbiji iz 2013. godine, Dalibor Petrović pokazuje kako se internet postepeno uspostavlja kao važno sredstvo za održavanje društvenih veza, pre svega onih slabih, dok su u domenu održavanja jakih veza telefonski razgovori i susreti licem u lice i dalje neprikosnoveni (iako se i tu očekuje rast uticaja interneta). Autor predviđa, što se pokazalo tačnim, da će doći do hibridizacije i integracije interneta kao interpersonalnog medija i stvaranje objedinjenih komunikacionih platformi povezanih sa pametnim mobilnim telefonima nerazdvojnim od svojih

korisnika. Drugim rečima, dolazi do ostvarivanja ideala neprekidne povezanosti (Petrović, 2013a:435–6), kao i sveprisutne posredovanosti međuljudskih odnosa digitalnim tehnologijama. S tim u vezi, ono što je za očekivati jeste razvoj novog obrasca društvenosti – umreženog individualizma – fenomena kojim se Dalibor Petrović bavi i u tekstu „Internet u funkciji personalnog umrežavanja“ (Petrović, 2009). Petrović ističe da umreženi individualizam, kao forma društvenog organizovanja, svoju punu snagu i manifestaciju dobija upravo razvojem informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) (Petrović, 2009: 42). Uprkos procesima iskorenjavanja karakterističnim za postmoderno doba, u prokreativnoj i transmisioj ulozi interneta vidi se značajan potencijal ponovnog ukorenjavanja kroz ostvarivanje novog zajedništva mrežnog tipa baziranog na ličnim afinitetima (Petrović, 2009:42).

2. Digitalni aktivizam

Temu digitalnog aktivizma je posvećeno nešto više prostora u domaćoj sociologiji, što se može objasniti aktuelnošću ove teme – nizom na internetu začetih inicijativa koje su se pretočile u masovne proteste širom sveta (Arapsko proleće, pokret Okupiraj Vol Strit, Indignadosi itd.) i u Srbiji (recimo, protest Protiv diktature 2017. godine).

U radu pod naslovom „Transnacionalni društveni pokreti u eri Interneta: slučaj Avaaz“, Mladen Stojadinović (2017) se bavi mogućnostima koje internet pruža za delovanje globalnih društvenih pokreta. Na primeru digitalnog pokreta „Avaaz“⁶, Stojadinović pronalazi da internet pruža potencijal za proširenje repertoara kolektivne akcije i omogućava transnacionalizaciju političkog aktivizma. Nadovezujući se na Kastelsovo viđenje umreženog društva, Stojadinović pokazuje da korišćenje IKT postaje jedna od prepoznatljivih karakteristika savremenih društvenih pokreta, pre svega za potrebe efikasne distribucije relevantnih informacija i relativno jednostavnog i jeftinog organizovanja kolektivne akcije. U razmatranju demokratskih potencijala interneta, autor ukazuje na potencijalne prepreke i skreće pažnju na opstajanje digitalnog jaza, nemogućnosti IKT da održavaju trajnije veze i poverenje između aktera, opasnosti razvodnjavanja, osipanja podrške i fluktuacije članova, pasivizacije i kliktivizma, te srazmerno malih dugotrajnih efekata digitalno „rođenih“ pokreta (Stojadinović, 2017:500).

Dalibor Petrović (2016), takođe, pokazuje da upotreba savremenih IKT i onlajn platformi za društveno umrežavanje (OPDU) (poput Fejsbuka) ima potencijal da multiplikuje političke resurse društvenih pokreta. OPDU postaju važno mesto nastanka, razvoja i delovanja samoniklih pokreta koji ih koriste za odašiljanje poruka široj publici, premošćujući na taj način blokadu masovnih medija. OPDU dobijaju i ulogu mikro javnih prostora koji imaju potencijal umrežavanja u meta javnu sferu. Na kraju, OPDU ostvaruju i ulogu mehanizma

6 Reč je o nezavisnom pokretu aktivista koji koordinira svoje delovanje putem interneta i broji više od 42 miliona pristalica. Internet stranicu „Avaaza“ (www.avaaz.org) dnevno posete milioni ljudi širom sveta, a peticije koje se putem nje pokreću imaju i po nekoliko stotina hiljada potpisnika (Stojadinović, 2017:505).

komunikacije i koordinacije aktivnosti društvenih pokreta (Petrović, 2016: 425–6). Ipak, uprkos brojnim mogućnostima koje internet pruža za participaciju građana i demokratizaciju društva, Petrović ukazuje na prepreke koje se ogledaju u nastojanjima da se sloboda komunikacije na internetu ograniči, delovanju bezbednosnih agencija koje prate delovanje korisnika, kooptaciji društvenih medija od strane *mainstream* medija itd. (Petrović, 2016: 426).

U tekstu koji se fokusira na domašaje digitalnog aktivizma u Srbiji na primeru protesta „Protiv diktature“ (Petrović & Petrović, 2017), kontekstualizuju se razmatranja potencijala i ograničenja digitalnog umrežavanja za postizanje željenih društvenih promena i testiraju pretpostavke teorije konektivne akcije prema kojoj IKT, osim uloge organizacione infrastrukture/mehanizma, mogu obavljati i ulogu „organizujućeg“ agenta (Bennett & Segerberg, 2012). U radu autori pokazuju da protest Protiv diktature, koji je zahvatio veće gradove Srbije tokom 2017. godine, predstavlja primer tzv. konektivnog delanja po modelu samoorganizujućih mreža, što praktično znači da su IKT odigrale ulogu „organizujućeg agenta“ (Bennett & Segerberg, 2012, 2013 prema Petrović & Petrović, 2017: 423). Međutim, s ulaskom protesta u zreliju fazu dolazi do uspostavljanja standardnih formi organizovanja, a uloga komunikacione tehnologije se postepeno transformiše iz „organizujućeg agenta“ u „organizujući mehanizam“, te koncept konektivne akcije gubi svoju eksplanatornu snagu (Petrović & Petrović, 2017: 423).

Pored protestne politike (posredovane ili čak inicirane digitalnim mehanizmima), i prelivanja nezadovoljstva sa mreža na ulice, jedan od radova u analiziranom korpusu se bavi odnosom aktivizma i multi-medijske pismenosti, odnosno povezanošću i uslovljenošću građanskog aktivizma poznavanjem korišćenja digitalnih platformi (Arsenijević & Andreovski, 2015). Kao osnovu građanske participacije u savremenom društvu, autorke prepoznaju upravo multi-medijsku pismenost (koju sačinjava tradicionalna pismenost, tehničke kompetencije, društvene veštine i kritičko mišljenje) koja predstavlja važan preduslov prevazilaženja digitalnog jaza. Ova pretpostavka je potvrđena nalazima anketnog istraživanja koji ukazuju na postojanje pozitivne veze između građanskog aktivizma u Srbiji i razvijenosti multi-medijske pismenosti.

Teorijski pristupi

Analiza selektovanih članaka iz ugla njihovih teorijskih osnova, pokazuje da su u analiziranom korpusu korišćeni raznovrsni teorijski pristupi – od onih koji su bliži socijalnoj psihologiji do onih karakterističnih za (digitalnu) sociologiju, kao što se može videti iz tabele 2. Ukoliko se u vidu imaju teorijske osnove discipline kako ih je definisala Debra Lapton (2014), može se zaključiti da studije digitalnog u Srbiji u velikoj meri izlaze izvan zacrtanih okvira, s jedne strane, na taj način što se više oslanjaju na opšte sociološke teorije (teorije postmoderne, poststrukturalizama itd.) i teorije karakteristične za druge sociološke discipline (recimo teorije roda, identiteta, društvenih pokreta i građanskog aktivizma), a sa druge strane, zato što se čitav spektar teorijskih koncepata svojstvenih digitalnoj sociologiji uopšte ne koriste ili se to tek usputno čini (recimo teorija prozumiranja, kapitalizma znanja,

pristup akter-mreža i koncept sklopova i dr.). Ono što se još može primetiti jeste to da je Kastelsova teorija umreženog društva najčešće korišćena (u 7 radova) u cilju tumačenja analiziranih fenomena, te se za ovaj pristup može reći da čini jedan od teorijskih stubova digitalne sociologije u Srbiji.

S obzirom na prostorna ograničenja, u ovom radu nećemo moći da se posvetimo analizi svih primenjenih teorijskih pristupa. Umesto toga, predstavićemo par inovativnih konceptualnih rešenja.

Kada su mikrosociološki pristupi u pitanju, interesantna je konceptualna matrica koju je u članku: „Internet kao interpersonalni medij – slučaj Srbije“ razvio Dalibor Petrović kako bi istražio karakteristike interneta kao sredstva interpersonalne komunikacije (Petrović, 2013a). Teorijski okvir u ovom radu je sačinjen iz više teorijskih pristupa, među kojima i iz teorije o upotrebi i dobiti (*Uses and Gratification Theory*) koja je originalno razvijena za potrebe proučavanja karakteristika masovnih medija (Katz et al., 1973 prema Petrović, 2013a: 419). Prilagođena sferi interpersonalne komunikacije, ova teorija sugerise da pojedinci biraju određeni interpersonalni medij u skladu sa očekivanom dobiti, odnosno zadovoljenjem potreba koje će im upotreba datog medija doneti (Petrović, 2013a: 420). Autor se oslanja i na teoriju sadržajnog bogatstva medija (*The Media Richness Theory*), koja ukazuje na to da komunikacioni mediji imaju različit kapacitet procesuiranja sadržajno bogatih informacija (Daft & Lengel, 1986 prema Petrović, 2013a: 420). Petrović se u analizi empirijskog materijala koristi i postavkama teorije društvene priuštivosti medija (*Theory of Social Affordance of Media*) (Gibson, 1977 prema Petrović, 2013a: 420), prema kojoj pojedinac bira da koristi određeni interpersonalni medij kada postoji saglasnost između mogućnosti koje dati medij pruža i svojstava odnosa koji se putem datog medija održavaju (Petrović, 2013a: 420). Na kraju, teorijski okvir Petrović zaokružuje teorijom interpersonalnih medijskih niša (*The Niches of Interpersonal Media*) (Dimmick et al., 2011 prema Petrović, 2013a: 421), prema kojoj se interpersonalni mediji takmiče da zauzmu mesto na medijskom tržištu (Petrović, 2013a: 421). Složena matrica mikročinilaca je smeštena u šire okvire Kastelsove teorije umreženog društva, što omogućava višedimenzionalnu analizu digitalno posredovane interpersonalne komunikacije.

Drugo konceptualno zanimljivo rešenje, zasnovano na pretpostavkama teorije konektivne akcije (Bennett & Segerberg, 2012), primenjeno je u istraživanju digitalnog aktivizma u Srbiji. Teorija konektivne akcije je nastala u krugu istraživača okupljenih oko politikologa Lensa Beneta sa Univerziteta u Vašingtonu, na osnovama teorije akter-mreža i Kastelsovog razmatranje tehnologije kao delatnog aktera (Latour, 2005, Bennett & Segerberg, 2012:753 prema Petrović & Petrović, 2017: 410). Prema pretpostavkama ove teorije, „digitalni mehanizmi umrežavanja se u određenim uslovima uspostavljaju kao organizujući agenti, dok komunikacija koja se putem njih ostvaruje postaje osnova kolektivnog organizovanja, zamenjujući hijerarhijske strukture, profesionalne lidere i organizacije pokreta“ (Bennett & Segerberg, 2013; Bimber, Flanagan, & Stohl, 2012 prema Petrović & Petrović, 2017: 410). Dejstvenost IKT se ogleda u ulozi „spajajućih mehanizama“ (engl. *stitching mechanism*) koji povezuju različite

atomizovane aktere u koherentnu organizaciju digitalnih protesta (Bennett et al., 2014: 234; Agarwal et al., 2014 prema Petrović & Petrović, 2017: 410). To, zapravo, znači da za kolektivno delanje u digitalnom dobu više nisu neophodne klasične organizacije, budući da njihovu organizacionu funkciju uspevaju da nadomeste nove komunikacione tehnologije (Petrović & Petrović, 2017: 411). Inovativnost ovog pristupa se ogleda u tome što se IKT sagledava u ulozi aktera (ili aktanta), koji u određenim situacijama preuzima organizovanje kolektivnog delanja i uspešno prevazilazi uobičajene probleme kolektivne akcije.

Na kraju, treba primetiti da osnovnu dilemu gotovo svih analiziranih diskusija čini pitanje da li internet doprinosi ili, pak, šteti postojećim društvenim odnosima, vrednostima i praksama, te da zaključci uglavnom naginju tehnopesimističkoj perspektivi. Ako se u vidu ima trend društvenih istraživanja interneta na Zapadu (Petrović, 2013), može se očekivati razvoj nijansiranih pristupa koji, umesto ocenjivanja pozitivnih i negativnih implikacija upotrebe interneta, u obzir uzimaju različite načine na koje prodor digitalnih tehnologija u društveni život menja postojeće obrasce društvenosti.

Metodološki pristupi

U analiziranom korpusu naučnih radova, jedanaest članaka se zasniva na nalazima empirijskih istraživanja. Kao što se iz tabele 2 može videti, u istraživanjima i dalje dominiraju tradicionalne metode – anketa, intervju, studija slučaja, analiza sadržaja – u pojedinim slučajevima u onlajn varijanti (onlajn ankete i intervjui putem Skajpa) ili primenjene na digitalne sadržaje (analiza sadržaja vebajtova). Ono što vidno nedostaje jeste primena novih metoda analize i vizuelizacije digitalno generisanih podataka. Ipak, treba imati na umu to da ovakva praksa još uvek nije u većoj meri zaživela ni u sociološkim zajednicama razvijenijih zemalja (Petrović, 2018).

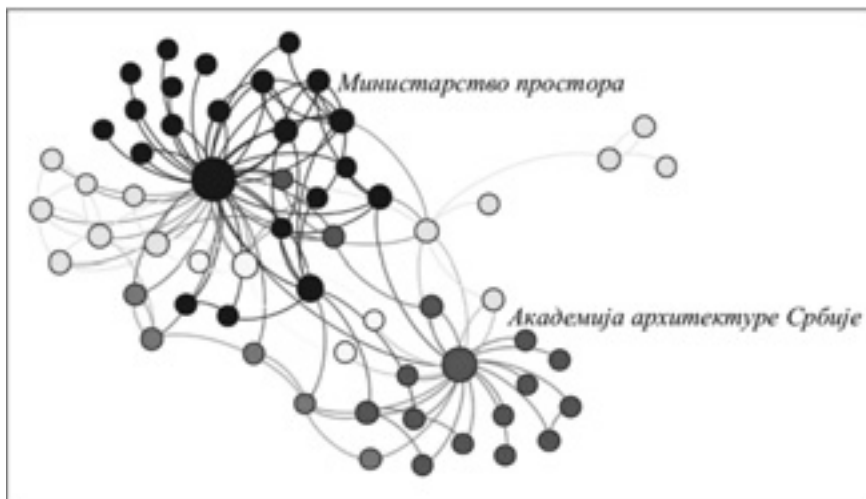
Ipak, da postoje nastojanja da se specifične metode digitalne sociologije primene u domaćim istraživanjima, pokazuje primer studije društveno-aktivističkog potencijala onlajn platformi za društveno umrežavanje koju je sproveo Dalibor Petrović 2016. godine. U ovom istraživanju je primenjeno nekoliko istraživačkih tehnika, među kojima i digitalna mrežna analiza uz pomoć Netvizz alata i Gephi softvera. Netvizz je besplatna aplikacija⁷ koja omogućava prikupljanje podataka o aktivnostima Fejsbuk stranica i grupa. Pored toga, ova aplikacija pruža mogućnost za uvoz podataka u Gephi⁸ softver za mrežnu analizu (Petrović, 2016:411). Upotreba Netvizz aplikacije i Gephi softvera u ovoj istraživačkoj studiji je omogućila mapiranje i vizuelizaciju međusobnih odnosa između nekoliko aktivističkih organizacija u Srbiji. Naime, na osnovu sličnih obrazaca ponašanja na Fejsbuku, organizacije se grupišu u nekoliko zajednica

7 <https://apps.facebook.com/netvizz/>; Kao posledica promene politike pristupa podacima kompanije Fejsbuk, koja je nastupila nakon skandala u vezi sa kompanijom Kembridž analitika, ova aplikacija više nije javno dostupna (<http://thepoliticsofsystems.net/2018/08/facebook-app-review-and-how-independent-research-just-got-a-lot-harder/> pristupljeno 29.09.2019).

8 <http://gephi.org/> pristupljeno 29.09.2019.

oko kojih se plete mreža, što sugerise postojanje jednog šireg (oflajn) pokreta unutar koga organizacije jedne drugima pružaju podršku, razmenjuju resurse i pomažu u organizovanju protestnih aktivnosti (slika 1) (Petrović, 2016:417).

Slika 1 Zajednice prikazane kroz mrežu lajkova oko pokreta Ne davimo Beograd (izvor Petrović, 2016:417)

Zaključak

Iako je prvi rad iz oblasti digitalne sociologije u Srbiji objavljen relativno rano (još 1999. godine), gotovo u korak prateći rast interesovanja sociologa u razvijenim zemljama za temu interneta, analiza časopisa Sociologija i Sociološki pregled ukazuje na generalno slabo interesovanje domaće sociološke zajednice za ovu temu, čak i danas kada je ona više nego aktuelna. Imajući u vidu tematske oblasti koje je otvorila domaća digitalna sociologija (sudeći prema tekstovima objavljenim u dva najrelevantnija sociološka časopisa), može se reći da je, većina važnih pitanja adresirana, ali tek rudimentarno. Teme koje su privukle nešto više pažnje srpskih sociologa jesu digitalni aktivizam i promene u sferi interpersonalnih odnosa, individualnih praksi i identiteta pod uticajem interneta. U razmatranju digitalne transformacije društvenog života, korišćeni su raznovrsni teorijski pristupi – kako oni za koje bi se moglo reći da su temeljno sociološki, tako i oni koji vuku poreklo iz studija medija i socijalne psihologije. Kao autor koji je najviše uticao na razmišljanja u ovoj oblasti se izdvojio Manuel Kastels, koji se smatra izuzetno značajnom figurom i u digitalnoj sociologiji u svetu. Kada su metodološki pristupi u pitanju, zastupljenost tradicionalnih socioloških metoda (u pojedinim slučajevima digitalizovanih) je primetna, dok se inovativne metodologije (analiza masovnih podataka) još uvek ne koriste. Ipak, s obzirom na to da analiza naučnih radova objavljenih u najprestižnijim svetskim sociološkim časopisima dolazi do sličnih zaključaka (Petrović, 2018), ovaj nalaz ne iznenađuje.

Uzimajući u obzir kako temeljnu transformaciju društva u digitalno doba, tako i inovacije na polju metodologije društvenih istraživanja, može se tvrditi da je digitalna sociologija budućnost sociologije, odnosno da će i *mainstream* sociologija ubrzano morati da se digitalizuje. S tim u vezi, javlja se potreba za zasnivanjem digitalne sociologije kao predmeta na studijama sociologije u Srbiji te razvijanjem istraživanja u ovoj oblasti koja uzimaju u obzir specifičnosti domaćeg konteksta.

Pored neospornog značaja empirijskih radova koji predstavljaju svedočanstva za budućnost o temeljnim promenama društvenog života u Srbiji pod uticajem digitalnih tehnologija, pregledni članci koji domaćoj publici približavaju saznanja do kojih je došla digitalna sociologija u svetu, takođe su izuzetno vredni i prava je šteta što ih je, za sada, veoma malo.

Na kraju, može se zaključiti da i pored izvesnog kašnjenja, domaća sociološka zajednica uspeva da prati svetske trendove u istraživanju društvenih posledica digitalnih tehnologija, ali da problem predstavlja nedovoljan broj istraživača, što je poznata boljka malih akademskih sredina. Temelji digitalne sociologije kod nas su solidno postavljeni, ali ih treba dodatno ojačati školovanjem nove generacije digitalnih sociologa koji će dalje razvijati istraživanja iz ove oblasti i otvarati nove važne teme i pitanja.

Literatura

- Andrejevic, M. (2013) *Infoglut: How Too Much Information is Changing the Way We Think and Know*. New York: Routledge.
- Antonijević, S. (1999) Virtuelne zajednice i društveni odnosi na Internetu, *Sociologija* 41(2):187–200.
- Ardu, C. (2015) The signature of security: big data, anticipation, surveillance, *Radical Philosophy* 191: 21–8.
- Arsenijević, J., Andevski, M. (2015) Građanski aktivizam i nova medijska pismenost, *Sociološki pregled* 49(1):71–93.
- Bazić, J. (2017) Trendovi promena u društvu i obrazovanju koje generiše Četvrta industrijska revolucija, *Sociološki pregled* 51(4):526–546.
- Beer, D., Burrows, R. (2007) Sociology and, of and in Web 2.0: Some Initial Considerations, *Sociological Research Online* 12(5)17, dostupno na: <http://www.socresonline.org.uk/12/5/17.html>
- Best, K. (2010). Living in the control society: Surveillance, users and digital screen technologies, *International Journal of Cultural Studies* 13(1): 5–24.
- Bennet, L.W., Segerberg, A. (2012) The Logic of Connective Action, *Information, Communication and Society* 15(5): 739–768.
- boyd, d., Crawford, K. (2012) Critical Questions For Big Data, *Information, Communication & Society* 15(5): 662–67.
- Castells, M. (2000) *The Rise of the Network Society* (Vol. 1), Malden, MA: Blackwell.

- Castells, M. (2001) *The Internet Galaxy*, Oxford: University Press.
- Castells, M. (2012) *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*, New York: Wiley.
- Coomber, R. (1997) Using the Internet for survey research, *Sociological Research Online*, 2, 2.
- Filipović, B. (2010) Internet pornografija i politika seksualnog identiteta, *Sociološki pregled* 44(3): 361–392.
- Fuchs, C. (2008) *Internet and Society. Social Theory in the Information Age*, New York: Routledge.
- Fuchs, C. (2014) Critique of the Political Economy of Informational Capitalism and Social Media, u: Fuchs, C., Sandoval, M. (eds.) *Critique, Social Media and the Information Society* (pp. 51–65), New York: Routledge.
- Fuchs, C. (2015) *Culture and Economy in the Age of Social Media*, New York: Routledge.
- Gabrys, J. (2014) Programming environments: Environmentality and citizen sensing in the smart city, *Environment and Planning D: Society and Space* 32(1): 30–48.
- Haraway, D. (1985) Manifesto for cyborgs: science, technology, and socialist feminism in the 1980s, *Socialist Review* 80: 65–108.
- Hine, C. (ed.) (2005). *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Oxford: Berg.
- Kitchin, R. (2014) The real-time city? Big data and smart urbanism, *Geo Journal* 79: 1–14.
- Lanier, J. (2010) *You are Not a Gadget: A Manifesto*, New York: Knopf.
- Latour, B. (2005) *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford: Clarendon.
- Lupton, D. (2012) *Digital Sociology: An Introduction*. Dostupno na: <https://ses.library.usyd.edu.au/bitstream/2123/8621/2/Digital%20Sociology.pdf>
- Lupton, D. (2013) *Digital sociology: beyond the digital to the sociological*. In The Australian Sociological Association 2013 Conference Proceedings: Reflections, Intersections and Aspirations, 50 Years of Australian Sociology. Osbaldiston, N., Strong, C. and Forbes-Mewett, H. (eds). Melbourne: TASA. Dostupno na; <http://www.tasa.org.au/tasa-members/2013-conference-papers/>
- Lupton, D. (2014) *Digital Sociology*, London & NY: Routledge.
- Lyon, D., Bauman, Z. (2013) *Liquid Surveillance: A Conversation*, Oxford: Wiley.
- Marres, N. (2017) *Digital Sociology – The Reinvention of Social Research*, Cambridge: Polity Press.
- Mekčejnski, R. V. (2015) *Digitalna isključenost – kako kapitalizam okreće Internet protiv demokratije*, FMK: Beograd.
- Mohammed, S.N. (2012) *The (Dis)information Age: The Persistence of Ignorance*, New York: Peter Lang.
- Orton-Johnson, K., Prior, N. (eds.) (2013) *Digital Sociology – Critical Perspectives*, New York: Palgrave MacMillan.

- Pariser, E. (2012) *The Filter Bubble – How the New Personalized Web is Changing what We Read and how We think*, New York: Penguin.
- Petrović, D. (2009) Internet u funkciji personalnog umrežavanja, *Sociologija* 51(1):23–44.
- Petrović, D. (2013) *Društvenost u doba interneta*, Beograd: Akademska knjiga.
- Petrović, D. (2013a) Internet kao interpersonalni medij – slučaj Srbije, *Sociologija* 55(3):417–438.
- Petrović, D. (2016) Društveno-aktivistički potencijal onlajn platformi za društveno umrežavanje, *Sociološki pregled* 50(3):397–430.
- Petrović, J. (2018) „Veliki podaci“ – veliki izazov za sociologiju?, *Sociologija* 60(3):557–582.
- Petrović, J., Petrović, D. (2017) Konektivna akcija kao novi obrazac protestnog aktivizma, *Sociologija* 59(4):405–426.
- Ritzer, G. (2014) Prosumption: evolution, revolution, or eternal return of the same?, *Journal of Consumer Culture* 14 (1): 3–24.
- Sassen, S. (2002) Towards a Sociology of Information Technology, *Current Sociology* 50(3): 365–388.
- Possamai-Inesedy, A., Nixon, A. (2017) A place to stand: Digital sociology and the Archimedean effect, *Journal of Sociology* 53(4) 865–884.
- Savage, M., Burrows, R. (2007) The Coming Crisis of Empirical Sociology, *Sociology* 41(6): 885–99.
- Savage, M., Burrows, R. (2009) Some Further Reflections on the Coming Crisis of Empirical Sociology, *Sociology* 43(4): 762–72.
- Schäfer, M.T., Van Es, Karin (eds.) (2017) *The Datafied Society: Studying Culture through Data*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Stojadinović, M. (2017) Transnacionalni društveni pokreti u eri Interneta: slučaj „Avaaz“, *Sociologija* 59(4):497–517.
- Thrift, N. (2005) *Knowing Capitalism*, London: Sage.
- van Dijck, J. (2014) Datafication, dataism and dataveillance: Big Data between scientific paradigm and ideology, *Surveillance & Society* 12(2): 197–208.
- Wellman, B. (2001) Physical Place and CyberPlace: The Rise of Personalized Networking, *International Journal of Urban and Regional Research* 25(2):227–252.
- Žakelj, T. (2014) Internet Dating and Respectable Women: Gender Expectations in an Untraditional Partnership and Marriage Market – The Case Of Slovenia, *Sociologija* 56(1):5–21.